

ВСТАВНІ МОДАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ З ІМЕННИКОМ В ОРУДНОМУ ВІДМІНКУ В СУМ (ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ)

Ю.В. Невська

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Досліджено вставні модальні синтаксеми, у складі яких є іменник в орудному відмінку; здійснено спробу знаходження їх етимологічних відповідників та проаналізовано їх семантику.

Ключові слова: *вставні модальні синтаксеми, безсполучникове речення, реконструкція, семантика, етимологія*

Исследованы вводные модальные синтаксемы с существительным в творительном падеже, осуществлена попытка разыскания их этимологических соответствий и проанализирована их семантика.

Ключевые слова: *вводные модальные синтаксемы, бессоюзное предложение, реконструкция, семантика, этимология*

Parenthetical modal syntaxemes, including a noun in the ablative case, have been investigated; an attempt to find etymological structures, corresponding to them, has been made and their semantics has been analyzed.

Key words: *parenthetical modal syntaxemes, asyndetic sentence, reconstruction, semantics, etymology*

Предметом нашого дослідження стала проблема виникнення вставних модальних синтаксем іменникового походження. На сучасному етапі розвитку мови модальні слова іменникового походження у *their* категорії вставних слів складають, як вважають більшість дослідників української та російської мов, «непродуктивний тип, обмежений декількома іменниками» [1; с. 13]. Однак ще у другій половині XVIII — на початку XIX ст. в російській мові вставні слова, виражені іменниками, складали приблизно однакову за чисельністю групу порівняно з вставними словами, вираженими дієсловами чи прислівниками [2; с. 6—7]. XX століття відрізняється зменшенням кількості певних граматичних моделей у складі з іменником (прийменникових або безприйменникових) і все більшою застиглістю вже існуючих форм, що викликає підвищений інтерес лінгвістів у зв'язку із змінами в семантиці їх складників [3; с. 28].

Таким чином, проблема виникнення вставних модальних синтаксем є досить актуальною для сучасного мовознавства. Розвиток мови, речення — це результат розвитку мислення, увіходу більш загальних абстрактних категорій до мислительного апарату людини, завдяки чому змогли з'явитися лексеми на позначення емоцій, суб'єктивних почуттів, логічних процесів (*суть, правда, радість, щастя* та ін.). Вони стали входити до складу простих та вже згадуваних вище безсполучникових речень.

Предикативні іменники та їх сполуки з атрибутивними модифікаторами *правда, дивна річ, зрозуміла справа, таким чином* та ін. могли, теоретично, стати частиною складносурядного чи складнопідрядного речень:

(Те) (є) дивна річ, ____ він погодився.

(Це) (є) дивна річ, **але** він погодився.

(Те) (є) дивна річ, **що** він погодився.

Але які з цих конструкцій були первинними? О. О. Потебня відповідає на це питання так: спосіб, коли речення у складі складного речення не пов'язані «нічим, крім місця у мовленні і тону» — «найбільш давній» [4; с. 401].

Сучасні дослідники історії граматики української мови — такої ж думки: «у плані відносної хронології розвитку складного речення ... первісний тип становили безсполучникові речення, тобто такі цілісні з семантико-синтаксичного погляду конструкції, у межах яких поєднання складових частин здійснювалось за допомогою інтонаційних засобів» [5; с. 290—291]. Із подальшим розвитком мислення людині вже доводилось виражати більш складні думки, показуючи умову і наслідок, причину, якість та ін., зберігати порядок перебігу зображуваних подій, відповідні зв'язки між ними. Це зумовило появу нового граматичного класу слів — сполучника і, зрештою, складносурядного та складнопідрядного речень. Останнє стало інтенсивно розвиватись і відбивається в численних давньоукраїнських фольклорних та літературних пам'ятках (билинах, життєписах, акафістах, літописах, грамотах тощо). Саме з такого роду речень, вважаємо, і взяли початок більшість вставних елементів, виражених модальними словами.

Розглянемо далі вставні слова та вирази, у складі яких є лексема, виражена іменником в орудному відмінку однини: *словом, (одним) словом, таким робом, таким чином, грішним ділом, дивним робом* та ін. і спробуємо знайти їх етимологічні відповідники. Об'єднуючи їх в одну групу за подібністю граматичної структури, проаналізуємо, чи схожі вони за семантикою.

Реконструємо етимологічне речення із вставною модальною лексемою *словом* (= «якщо у кількох словах підбити підсумки розмови», «коротко кажучи»), взявши за відправну точку зафіксований Словником української мови XVI—XVII століть вставний вислів *єдным словомъ* (= «коротко кажучи, одним словом») [7; с. 144] :

(одним) словом (5)

одним словом сказати/кажучи (4)

одним словом (можна) сказати (3)

одним словом (це) (можна) сказати (2)

одним словом (це) (можна) сказати (так): ... (1a)

або: якщо (одним) словом (це) сказати, ... (1б)

Отже, правомірно говорити про можливість походження модальної лексеми *словом* із односкладного інфінітивного речення: а) підрядного умовного; або б) члена складного безсполучникового комунікату.

Вставні вислови *дивним робом* (діалектизм), *таким робом* (діалектизм), *таким чином*, *головним чином*, *грішним ділом* хоч і схожі за граматичною структурою (атрибутивний модифікатор + іменник у формі орудного відмінка однини), але є дещо відмінними як за семантикою, так і за етимологією. Спробуємо реконструювати етимологічну структуру одного з них:

(Те) (є) *дивним робом / чином, але він зміг врятуватися.* = (2)

= «Це є дивно, але зробилося так, що він зміг врятуватися».

Дивним робом / чином (способом) він зміг врятуватися. (1а)

Він зміг врятуватися (лише) дивним чином/робом (способом). (1б)

З (1) видно, що, вельми вірогідно, цей модальний вираз пішов від етимологічної обставини, колишнього поширювача простого речення, що підтверджується й етимологічним словником: спільнослов'янський іменник *чинъ* утворений за допомогою суфікса *-нъ* від основи, паралельної давн.-інд. *cauati* — «збирає, будує» [9; с. 495], тобто справедливо вважати *чин* віддієслівним іменником. Отже, на рівні індоєвропейської мови можна визнати первинність дієслова. Але в процесі еволюції сема дії в іменниковій лексемі поступово зникала. Її залишки знаходимо в одному з ЛСВ сучасного віддієслівного іменника *чин*: «заст. Діяльність, дія, праця» [6; XI; с. 325]. Не дієслово, не віддієслівний іменник, а саме атрибутивні модифікатори *дивний*, *головний* є виразниками модального значення завдяки наявності сем емоційності та виділення головного у змісті вислову. Саме через збільшення семантичного навантаження не відбулось їх редукції (пор. *одним словом* — *словом*). Вірогідно, що подібні конструкції з предикативними словами *дивно*, *головне* є «спрощеним варіантом», коли віддієслівний іменник повністю редукувався (так, маємо щонайменше дві такі пари: *головним чином* — *головне*, *дивним робом* — *дивно*, а можливо, ще й *таким чином* — *так*, що за значенням дорівнює «отже»). Думається, що модальний вислів *дивним робом* був непоодиноким. Хоча СУМ фіксує лише його, міг існувати й подібний до нього *дивним чином*, оскільки за значенням ці іменники майже ідентичні, різняться лише за регіонами вживання. До того ж існують схожі модальні вислови з цими ж іменниками і такою ж самою граматичною структурою, але з іншим модифікатором — означальним займенником *такий*: *таким робом* і *таким чином*, які, за Словником української мови, означають те ж саме, що й *таким способом*, у *такий спосіб* [6; X; с. 22]. Отже, архаїчні *чин* та *роб* на лексичному рівні мають сучасний відповідник — *спосіб*, а усі три лексеми — спільну сему «спосіб виконання якоїсь дії». Семантика цих висловів, однак, зовсім інша, ніж *дивним робом* чи *головним*

чином. Сема дії в них остаточно зникла, її залишки простежуються лише в діалектному *таким робом*, який все більше витісняється своїм літературним двійником. Вважаємо, що розглядувані модальні вислови утворилися паралельно в процесі комунікації через подібність своїх функцій. Надзвичайно важко простежити їх етимологію. У літописі Грабянки, одній із давньоукраїнських пам'яток, маємо приклад вживання словосполучення *таким робом* у функції невідокремленої обставини: «Тим часом Москва і козаки пустошили польські землі за Віслою і військо польське, очолене обома гетьманами під Гродном **таким же робом**, як і під Ботогою...» [8; с. 522]. Звідси, *таким робом* і *таким чином* — колишні поширювачі простого речення, етимологічні обставини. Вставні модальні вислови *за (його, її, їх та ін.) словами, над (над ... сподівання), а також до речі, до вашого відома* створюються подібно до висловів *дивна річ, грішним ділом, дивним робом* та ін. За цією моделлю твориться і дещо архаїчний вислів *за ласкою Божою*.

Ми спробували в загальних рисах простежити складний шлях еволюції речення, що стало основою виникнення вставних висловів, які мають в своєму складі модальні слова іменникового походження. Осмислення процесу, причин та засобів еволюції речення необхідне для розуміння явища модальності взагалі і вставних модальних синтаксем зокрема. Виявилось, що в більшості розглядуваних вставних висловів відбувається звуження валентності іменників, що проявляється обмеженням їх сполучуваності, тяжінням до застигlosti форми вислову. В деяких випадках валентність таких іменників нульова (*таким чином, правда* та ін.).

Відбуваються значні зрушення в семантичному складі аналізованих іменників, зокрема втрата денотативної семи, перетворення ядерних сем на периферійні тощо. Підтвердилась, гадаємо, також думка багатьох дослідників, що вставні синтаксеми — це колишні речення (В. В. Виноградова, І. І. Слинька, І.Р. Вихованця та ін.). Як на нашу думку, створення вставних модальних синтаксем іменникового походження, у складі яких є лексема, виражена іменником в орудному відмінку однини, відбувалось шляхом редукції простих чи частин складних речень (*Якщо сказати одним словом, то...; Якщо до речі сказати, ...* та ін.), де іменники-складники модальних висловів були етимологічними обставинами, предикативами (і тоді редукція предикативного центру та сполучників пояснюється їх меншою семантичною і модальною навантаженістю), та їх відокремлення, внаслідок чого прямий зв'язок між частинами речення (сполучники та сполучні слова) порушувався, поступово зникав. Але й зараз мова налічує багато конструкцій перехідного типу: предикативне слово + , + що + з'ясувальне підрядне речення (*Правда, що він приїхав. Жаль, що він поїхав. Звичайно, що він цього не знає.*). Це свідчить про те, що відокремлення суб'єктно-модальної частини, втрата зв'язку керування підрядним з'ясувальним реченням відбувалась далеко не в усіх випадках, що теж потребує дальшого дослідження.

Література

1. Ганич Д.И. Модальные функции вводных слов в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук/ Ганич Дмитрий Иванович. – К., 1953. – 17 с.
2. Каримова Р.А. Вводные слова и сочетания слов в русском литературном языке второй половины XVIII – начала XIX вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук/ Каримова Розалия Анваровна. – Казань, 1965.
3. Хрычиков Б.В. Категория модальности, её объём и средства выражения в современном русском языке: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук/ Хрычиков Борис Васильевич. – Днепропетровск, 1990. – 37 с.
4. Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання/Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. – К.: Вищ. шк., 1994. – 690 с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике/ Потебня А.А. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536с.
6. Шапиро А.Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров/ Шапиро А.Б. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 315 с.
7. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична грамати́ка української мови/ Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. – К.: Вища школа, 1980. – 319с.
8. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка/ Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. – М.: Просвещение, 1971. – 542 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

9. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Пробний зошит. – К.: Наукова думка, 1983. – 158 с.